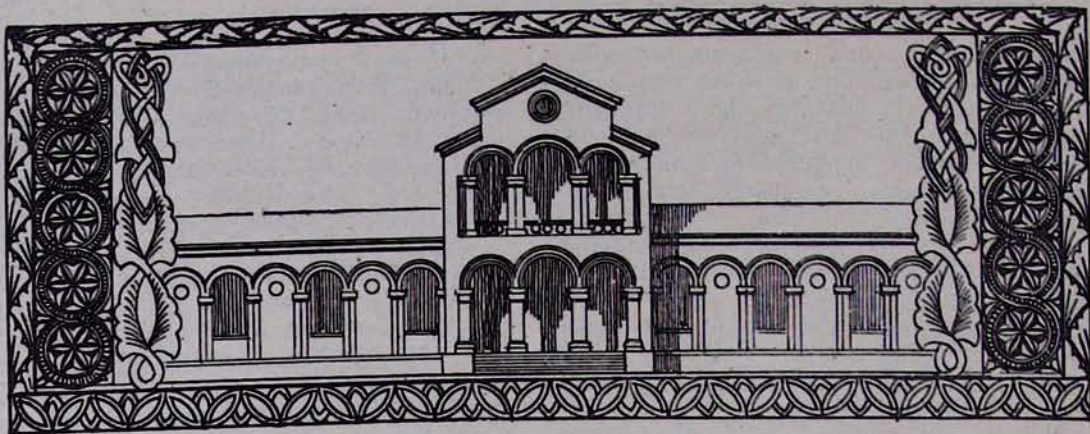

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐՅԱՆ

(Փոխանորդ Արարատյան թեմի)

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴՊՐՈՑԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ*

Ծրջանը սկսվում է Արևելյան Հայաստանի պարսկական լծից ոռոմների կողմից ազատագրումով: Եփրեմյան շրջանը և՛ վարչական, և՛ դպրոցական տեսակետից արդյունաշատ է:

1813 թվին վերակազմվում է Էջմիածնի դպրոցը. «Վալելույ եւս խորհրդով և ազգասիրական փութոյ եռանդեամբ սկիզբն առնէ հիմնարկութեան մեծակառոյց ուսումնարանին Էջմիածնի ի հիսիսոյ յարևելից վանանցն ի վերայ տանեաց դասակարգի սենեկաց միաբանից, ուր զառաջինն լեալ ասի պատրիարքարանն տեսոն Փիլիպոսի կաթողիկոսի, յաւարտ հասուցանէ զայն հոյակապ շինուածն յամի. 1813, ըստ ցուցանելոյ երիցս արձանագրոց ուսումնարանին, որ զեւ եւս է եղեալ յորոշեալ ճակատամէջսն դրանց նորին...»⁴³:

Ըստ Հայաստանի պետական պատմական արխիվի «Եփրեմ կաթողիկոսն կառոյց լէջմիածին գբանի սենեակս յարևելեան կողմն տաճարին (որ է այժմեան հին ուսումնարանն և տպարանն, 1880 թ.) եւ անուանեաց զայն «Համալսարան» ոյր և վասն երեւ լեւորկիայ զառաջնորդն նորա զԳեորգ րաբունի ի պաշտօն ուսուցչութեան և վերակացութեան»⁴⁴:

1813 թվին կառուցված այս դպրանոցի ղեկավար ուժը, սակայն, Ներսես Աշտարակեցին էր: Իրոք, որ Աշտարակեցին մեծ գործունեություն է ցուցաբերել 1813 թ. բացված Էջմիածնի դպրոցին, այդ երևում է նաև Արել վարդապետ Մխիթարյանի վկայությունից. «Յամի 1813... Ներսես հիմն էարկ բազմասենեակ ընտիր ուսումնարանին յարեւելից վանացս ի վերայ տանեաց սենեկաց միաբանից, ուր զառաջինն լեալ է հայրապետանոց Փիլիպոս կաթողիկոսի»⁴⁵:

Ամենից ավելի եռանդագին ճիգ էր ի գործ դնում Ներսես Աշտարակեցին, Փիլիպոս եպիսկոպոսի և Սերովբե վարդապետի հետ: 1813 թ. Էջմիածնում դպրոցի վերաբացումը Աշտարակեցու հաղթանակն էր:

Փիլիպոս եպիսկոպոս և Սերովբե վարդապետ Էջմիածնում, կաթողիկոսի հետ համախորհուրդ, ամեն կերպ աշխատում էին բարձրացնել նորաբաց դպրոցը և նրան տալ Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակվա փայլը:

«Յամի 1813-ի կաթողիկոսութեան Եփրեմայ նոր ի նորոյ կառուցին ուսումնարան բազմասենեակ յարևելս Տաճարին սրբոյ ի վերայ սենեկացն՝ որք առ ներքին պարսպա ի տեղոյց կաթողիկոսարանին Փիլիպոսի Հաղբակեցոյ, ուր շարունակեաց ուսումն ըստ առաջին կարգին մինչև ցամ տեսոն

* Տե՛ս «Էջմիածին», № Բ, էջ 33:

⁴³ Ծախաթունյան, նույնը, էջ 121:

⁴⁴ «Հայրենասեր», Զմիւռնիա, հմբ. 18, էջ 47:

⁴⁵ «Հայրենասեր», հմբ. 77, 1875:

1837»⁴⁶: Այս դպրոցում ի թիվս այլոց սովորել են Խաչատուր Աբովյանը և Մեսրոպ Թադիադյանը⁴⁷:

Այդ ժամանակ Էջմիածնում, հավանաբար և մյուս վանքերում, գոյություն ունեւոնւոցման երկու եղանակ՝ «խցի» և «վարժատան»: Դժվար է ասել, թե դրանցից որն էր համեմատաբար տանելի կամ օգտակար: Ցույց տալու համար, թե իրենք՝ ուսուցիչները, ինչ էին մտածում «վարժատուն» ձևի մասին, առաջ ենք բերում Թադիադյանի պատմածը իր ընդունելության մասին: Տասնամյա երեխային հանձնում են Աշտարակեցուն, խնդրելով, որ ընդունվի «վարժատուն»: Աշտարակեցին «հայեցեալ զամենեքումք» որք շուրջն կային, ասաց. «Ափսոս է գերեխայս ի դպրոցի տրորել, առեալ աջիք զդաստ գրագիր Յովհաննէս վարդապետ, և պատուէր լինէն զայս տաջիք մնա, զի բարութք հետևեացի դմա, մինչև տեսցուք»⁴⁸:

Ըստ հավաստի տվյալների «խցի» պայմաններում սովորողը դառնում էր իր ուսուցչի փոքրավորը (մոնթ), ծառայում նրան իր «ուսանողության» բոլոր տարիներին և միաժամանակ սովորում նրանից այն, ինչ ուսուցիչը ցանկանում էր կամ ի վիճակի էր տալ իրեն հանձնված աշակերտին:

Թադիադյանը թողել է իր տպավորությունները ուսուցչի՝ Հովհանն վարդապետի և նրա գործի մասին: «Ամենևին զուրկ լազատական արուեստից լեզուին մերոյ»: Վարդապետի ամբողջ արժանիքը կայանում էր նրա գեղեցիկ ձեռագրի և երգելու հմտության մեջ: Թադիադյանը, իր ժամանակի բոլոր «խցի» դաստիարակությունն ստացող երեխաների պես, երկու տարի տառապում է ժամագիրք, ապա երկամյա Ծարակնոց անգիր անելու վրա:

Եփրեմյան կաթողիկոսը, Աշտարակեցին, Սերովյան վարդապետը դեմ էին ուսուցման սխառնման և հատուկ կանոնադրություններով փորձում էին կանոնավորել ուսուցման եղանակը:

Եփրեմյան վարդապետարանի նշանավոր ուսուցիչներից են Զաքարիա վարդապետ և Պողոս վարդապետ Դարաբաղի: Զաքարիան ավանդել է ճարտասանություն: Երիտասարդ մոնթերն ու արեղաները մեծ սիրով հետևում էին նրա դասախոսություններին: Դժբախտաբար Զաքարիայի ուսուցչա-

կան գործունեությունը կարճ է տևում: Նրան վարչական գործով ուղարկում են Բայազետ, իսկ տեղը մարդ չի նշանակվում:

1816 թվին Էջմիածին է գալիս Պողոս վարդապետ Դարաբաղցին, որը ավանդել է քերականություն:

«Պողոս վարդապետը, հիմնականում մնալով միջնադարյան սխոլաստիկական գիտնականության և ավանդական մանկավարժության մակարդակի վրա, այնուամենայնիվ, իր ժամանակի, մասնավորապես Էջմիածնի գիտուն համարված վանականներից շատ ավելի բարձր էր կանգնած»⁴⁹:

Թադիադյանը իր ուսուցչին չափազանց բարձր գնահատական է տալիս իր հիշողություններում. «1816. Յայսմ ամի եկն լէջմիածին մեծանուն վարդապետն առաքինութեանց Պողոս Դարաբաղցի, որոյ անմահ և հոգեւորիս դաստիարակութեան լանձն եղեն բազումք ի դպրաց և ի սարկաւազաց ուստիս սրբոյ Էջմիածնի»:

«Երանի» որոց այսպիսի վարդապետի աշակերտացան դաստիարակութեամբ. առաւել ինչ ոչ ասեն»⁵⁰:

Եվրոպական բարձրագույն կրթություն տեսնած մարդու այս գնահատականը պերճախոս փաստ է Պողոս վարդապետի աշխատանքին և գիտության մասին:

Պողոս վարդապետն էլ երկար չի մնում Էջմիածնում: Մեկնելիս նա հետն է վերցնում իր «ձեռնասունը» դարձած Թադիադյանին:

1830 թվին Հնդկաստանում արվեստից Մագիստրոս դարձած Թադիադյանը Եփրեմ կաթողիկոսին խնդրում է իրեն թույլ տալ Էջմիածնի վարդապետարանում դասավանդելու մասին: Կաթողիկոսը արձագանքում է նրա այդ ցանկության և հատուկ օրհնության կոնդակով իր երբեմնի սանին հրավիրում է Մայր Աթոռ, դասավանդելու համար⁵¹:

Սակայն Թադիադյանի իղձը չի իրականանում այդ օրերին: Ավելի ուշ նրան մենք կտեսնենք Էջմիածնում որպես ուսուցիչ:

Մտերյանը Խ. Աբովյանին գրում է. «Մեսրոպ Թադիադյանը, որի մասին գուցե լած լինեք, գալով Հնդկաստանից, ջանք է դնում մի դպրոց բանալու Վաղարշապատի ավերակներում՝ հարեմիքի որդիներին լուսավորելու համար: Հրաշք կլինի, եթե գլուխ գա, ինչպես ինքը հույս ունի»⁵²:

⁴⁶ Հովհաննէս Եպիսկոպոս Ծախաթունեան. «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զատուցն Արարատայ» հ. Ա., Էջմիածին, 1842, էջ 121:

⁴⁷ Տես մանրամասն «Հայ նոր գրականության պատմություն», Երևան, 1962, էջ 364:

⁴⁸ Մ. Թադիադյան, «Մանապարհորդություն ի հայս», հ. Ա., Կապիթա, 1847, էջ 8:

⁴⁹ Մանթրոսյան «Մ. Թադիադյանը մանկավարժ», Երևան, 1959, էջ 19:

⁵⁰ Թադիադյան, նույնը, էջ 9:

⁵¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թ. 247, վ. 921:

⁵² Դիվան Խ. Աբովյանի, 1940, էջ 274, կազմեց և ծանոթագրեց Երվանդ Ծախադիզ:

Հովհաննես Կարբեցուն գրած իր նամակում Ս. Աբովյանը ցատկոտությամբ է հայտնում, որ պետք է կաթողիկոսը աշակույթ հետևի հայ ժողովրդի լուսավորության գործին, իր շուրջը հասարակարկելով լուսաբոս, գիտուն անձրին, որոնցից մեկն էր Թադևոսյանը: «Հարևան ահա ուսիք ի ներկայությունեան, զսեռույ թադևոսյանս: Եղիցրն ընկերք տրաքագում, բագում, բագում: Դասաք օգր եղիցին որդիք Հայաստանի և լուսավորությունեան օգր փառք անսեռանելի»⁵³:

Թադևոսյանը 1832—34 թվերին Էջմիածնում ձեռնարկում է մանկավարժական աշխատանքի: «Սովորեցնելու հասարակ մի մոտ է հավաքում վանքի սարկավազներից չորս հոգի, «ժառանգավորաց ուսումնարանի» աշակերտներից 6 հոգի և դրանց հետ սկսում է պարսկերեն քերականություն, տրամաբանություն և Աստվածաշունչ, ինչպես և պարսկերեն և գյուղական մի քանի տղաների հետ ևս»⁵⁴:

Արեւ վարդապետ Մխիթարյանը նույնպես վկայում է, որ Թադևոսյանը 1831 թվին ուսուցիչ է նշանակվում Էջմիածնի դպրոցին: «Շամի 1831 ուսուցիչ կարգեցաւ ի նմին քերականութեան և ճարտասանութեան քաջահմուտ վարժապետն Սեւրոպ Ի. Թադևոսյանց, զորոյ զուտուցչութեանն բարձին զպտուղ համբակք աշակերտեալք լընթացս հնգեակ ամաց ջանակուտ աշխատասիրութեամբ ի մարգս արհեստիցն»⁵⁵:

Ս. Էջմիածնի վարդապետարանը իր գոյությունը շարունակում է նաև Եփրեմի հաջորդ Հովհաննես Ը Կարբեցի կաթողիկոսի օրով (1831—1842): Թադևոսյանի հրաժարումից հետո այնտեղ ուսուցիչ է հրավիրվում Գրիգոր Ծաբարձյանը, Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արարատեանց և Իսահակ վարդապետ Կողբացի:

1836 թվին հրատարակվեց Պոլոժենիան: Այդ կանոնադրության համաձայն կաթողիկոսարանն ու թեմական կենտրոնները պետք է ունենային իրենց համապատասխան վարժարանները, պետությունից հաստատված ծրագրով և պետական վերահսկողության ներքո: Մանրամասնորեն ճշտվում էին ավանդվող ոչ միայն առարկաները, այլև նրանց չափը: Կրթությունը պատահական մարդկանց ձեռքից առնվելով վստահվում էր պետությունից ճանաչված ուսուցիչներին: Պոլոժենիայի հոդվածներից 88-րդը սահմանում էր. «Էջմիածնի սեմինարիայի բարեկարգության, ուսման ընթացքի և այլոց վերահսկողությունը կախում է պատրիար-

քից և ծայրագույն խորհուրդից. իսկ թեմական սեմինարիաներինը եպիսկոպոսից և կոնսիստորիաներից»: («Պոլոժ. 113»⁵⁶:

1836—1840 թվերից Էջմիածնի դպրոցը գործում է համաձայն Պոլոժենիայի տրամադրությունների: «Եւ ահա ըստ ներկայ դրութեան միջոցաց մեծի Աթոռոյս ուսանին ի նոյն ուսումնարանի աշակերտք ժառանգատրք եկեղեցոյ ի Հայ և ի Լուս լեզուս՝ ըստ յատկացեալ ժամուցն պատշաճ ատորց և ըստ բաժանմանց ուսանելի առարկանց»⁵⁷:

Սինոդը 1837 թվականին ուսուցիչ է հրավարում, հայերեն և ռուսերեն լեզուների համար Հակոբ Արզանյանցին՝ Թիֆլիսից, և ապա Իսահակ քահանա Սահառունյանցին, որպես ուսուցիչ հայոց լեզվի և քերականության, ճարտասանության և քրիստոնեական վարդապետության:

1840 թվին դպրոցը ուներ միայն երկու դասարան: Առաջին դասարանը իր հերթին բաժանված էր նույնպես երկուսի: Առաջին մասում ավանդվում էին՝ «զներքին տեղին ճարտասանութեան, զթուաբանութիւն, ըզքրիստոնեականութիւն, զթարգմանութիւն, զընթերցանութիւն և զվայելչագրութիւն»:

Երկրորդ կարգի՝ «ուսանին ի հայումն՝ զքերականութիւն, զքրիստոնեական, զսրբազան պատմութիւն և այլն: Իսկ ի ռուս սկըգրունս քերականութեան՝ զհասարակ ընթերցանութիւն և զվայելչագրութիւն: Եւ երրորդում՝ զերկուց լեզուաց սկզբունս ազատական արհեստին: Իսկ ի լերկորդի դասատան՝ ուսանին զհայ և զռուս մանկավարժութիւն»⁵⁸:

Հովհաննես Ը Կարբեցուն հաջորդում է Նեքուսե . Ե Աշտարակեցին (1843—1857 թ. թ.), որի օրոք ևս Էջմիածնում վարդապետարանը շարունակվում է:

Որպես Էջմիածնի ուսումնասեր մարդ նա իր վարչական և հասարակական բազմազան ժամանակից մի մասը հատկացրել է ուսուցչության: Միշտ մոտիկ ու քաջալերող է եղել դպրոցին ու նրան ծառայողներին: Նրա դպրոցական գործունեությունը շատ ավելի եռանդուն և արդյունավետ է եղել Թիֆլիսում իր առաջնորդության տարիներին, քան կաթողիկոսության շրջանին: Վերջին շրջանին իրենից ապաստված արդյունքը չտեսնելով, շատերը սուր կերպով քննադատել են նրա «անուսումնասիրությունը», մեղադրելով նրան, որ ավելի շատ տնտեսա-

⁵³ Դիվան Ս. Աբովյանի, 1940, էջ 88—89:

⁵⁴ Մանրոպեան, նույնը, էջ 81:

⁵⁵ «Հայրենասեր», № 42:

⁵⁶ Երեցյան Ա., «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք», Բ. Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 368—369:

⁵⁷ Ծախխաթունյան, նույնը, հատ. Ա, էջ 121:

⁵⁸ «Հայրենասեր», 1845, հմր. 77:

կան ձեռնարկությունների հետևից է ընկել, փոխանակ հետևելու դպրոցական գործունեության, ինչպես որ իրեն պես զարգացած և փորձառու անձնավորությունից սպասելի էր: Այդ ևս սուր քննադատության ենթարկվեց իբր անհամապատասխան նոր պայմաններին, ու մանավանդ, իր անձնական հմայքին: Աբովյան, Թադիսյան, Ալ. Երեցյան, Ստ. Նազարյան, Սեդրակյան ծանր ու դառն խոսքեր ունեն այդ հարցին նվիրված: Ավելի ճիշտ է, սակայն, Օրմանյանի մոտեցումը խնդրին:

Ներսես Աշտարակեցին Թիֆլիսում իր հիմնած' իր անվան վարժարանի վրա էր կենտրոնացրել իր մտահոգությունը, որտեղ իր օրոք կար և մի բաժին եկեղեցականներ պատրաստելու համար, և օգտակարագույն կերպով ուզած նպատակին ծառայում էր ուժերի և միջոցների միացումից: Աշտարակեցին չէր ուզում իր ուժերը բաժանել, որպեսզի երկուքն էլ տկար և վտիտ ձգելով, որով այն հավանաբար, անպտղություն առաջնորդել: Այս բոլորը նկատի առնելով, Օրմանյան սրբազանը գրում է. «Ներսես ամենայն իրավամբ կրցավ Էջմիածնի մեջ նոր ուսումնական հաստատություն մը հիմնելու գաղափարը երկրորդական կարգի թողուլ, և առ այժմ իր ունեցած միջոցներով և անձերով միակ հաստատության մը վրա աշխատիլ, ուսկից բոլոր ժողովուրդ և բոլոր վիճակներ և Մայր Աթոռն ալ հավասարապես օգտվին»⁵⁹:

Այս բոլորն ասելուց հետո, մեր ձեռքի տակ կան փաստեր, որոնք խոսում են հակառակը, այն, որ Աշտարակեցին դեռևս Պետերբուրգ գտնված միջոցին ծրագրեր է մշակում իր ապագա գործունեության համար: Այդ ծրագրի մեջ էր մտնում ի միջի այլոց նաև Մայր Աթոռը օժտել բարձրագույն վարժարանով, որի մասին մենք տեղեկանում ենք Եփրեմ վարդապետ Այթունյանի կաթողիկոսական տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին ուղղած նամակից. «...Խնդրեալ էր ևս՝ ամենամեծ գումար դրամոց յարքունի գանձոց առ կանգնելոյ յԱթոռը գգերահոչակ սեմինարեայ: Ըստ այս օրինակաց և ի բանից սորին յայտնի իսկ է, թե աշխոյժ է լոյժ մերում համագգակաւնութեան և առաջին փոյթ սորա այս իսկ է լինելոց, զի լուսաւորեցէ գանազան գիտութեամբք գիտկութեանութիւնս Աթոռոյ, ուստի՝ ի կամիլ սորա սկիզբն առնել խորհրդոցն (որպէս և իսկ ասէ ինքնին) բազ-

մաց ունի բացասել և արձակել ևս՝ մտանել ի կարգ աշխարհի»⁶⁰:

Ի լուր այդ ծրագրի, խանդավառությունը մեծ էր: Ստ. Նազարյանը լրջորեն մտածում էր գնալ Էջմիածին և այնտեղ բացվելիք դպրոցում դասեր ստանձնել. «Ներսեսը... ահագին ժողովրդականություն վայելող այդ հոգևորականը, որ այնքան լավ հասկացել էր իր ազգի կրթական կարիքները, հավատ է ներշնչում Նազարյանցին, թե այժմ կարելի է տեղափոխվել Հայաստան և գործել այնտեղ մի այդպիսի կաթողիկոսի հովանավորության տակ: Այդ պատճառով նա առաջարկում էր Ներսեսին բաց անել Էջմիածնում մի ճեմարան՝ հոգևորականների կրթության համար»⁶¹:

Առկա են տվյալներ, որ Ներսես Աշտարակեցին կաթողիկոսանալուց հետո Էջմիածնի վարդապետարանի համար մշակում է կանոնադրություն, այն ենթարկում Սինդի քննության (1847 թ. ապրիլի 17-ին, 600 աշակերտի համար. դպրոցի նախագիծ է մշակում արքունի մարտարապետ Ֆոն Բրասովսիե) ու հաստատման: Շշտվում են այդ վարդապետարանի նպատակները, ուսման ծրագրերն ու տարրությունը, կարգապահական հարցերը, նյութական պայմանները և այլն և արձանագրում համապատասխան որոշումների հոդվածներում: Ցարական կառավարությունը հատուկ օրենսդրությամբ պահանջում է ապահովել վարդապետարանի գոյությունը և գործունեությունը, նրա գերագույն պատասխանատվությունը կաթողիկոսի վրա դնելով⁶²:

1844 թվի մայիսի 11-ին ներքին գործերի մինիստրին ուղղած գրության մեջ Ներսեսը գանգատվում է, որ «Էջմիածինը դրամական միջոցներ չունի 1836 թ. կանոնադրությամբ նախատեսվող թեմական ուսումնարաններ կառուցելու և պահպանելու համար»⁶³:

Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանի վերատեսուչն է եղել Միքայել Պատկանյանը 1843 թ., որին և Սինդը հանձնարարում է կազմել նոր կանոնադրություն, որովհետև 1816 թ. կազմած կանոնադրությունը սրդեն իսկ գործածությունից դուրս էր եկել: Այս կանոնադրությունը, որը Սինդի

⁵⁹ Ա. Եսս. Սեդրակյան, «Հովհաննէս եպիսկոպոս Ծախաթունեանցի կենսագրութիւնը», Պետերբուրգ, 1898, էջ 150:

⁶⁰ Լեո, «Ստեփաննոս Նազարյանց», Բ. Ա., Թիֆլիս, 1902, էջ 117—118:

⁶¹ Տես մանրամասնություններ, ՀՊՊ արխիվ, ֆոնդ 57, գործ 8, էջ 128բ-ից:

⁶² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 110, վավ. 181:

⁵⁹ Մ. արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», Բ. Գ., էջ 3855—6:

կողմից հաստատվելուց հետո «կանոնադրություն վասն հոգևոր դպրոցին Էջմիածնի» վերնագրով հրապարակվել է Զմյուռնիայի «Ազգասեր» թերթի 1845 թ. 79-րդ համարում: Կանոնադրությունը, կամ կարգադրությունը բաղկացած է 40 հոդվածներից, որի առաջին կետում ասվում է.

«Ընդհանրական նպատակ դպրոցիս է կրթել զբարոյականություն մանկանց հոգեւորականաց հայոց, տալ նոցա միջոցս ստանալոյ զամենահարկաւոր գիտութիւնս հայոց և ոռոսաց լեզուաց, և կարևոր հիմունս ունանց յազատական արհեստից: Հիմնաւորել ի սիրտս նոցա զճշմարիտս բարեպաշտութիւն և պատրաստել ի նոցանէ զլուսաւորեալ և զբարեպաշտ անձինս ի ծառայութիւն Տաճարին Աստուծոյ և վասն կրթելով զկարտեալս գիտութեանց ի ձեռն նոցա»:

Սակայն, հակառակ պետական օժանդակության, հակառակ ավելի լուսավոր դարի և նպաստավոր պայմանների, քիչ թե շատ բազմակողմանի զարգացած ու կարող ուժերի աշխատանքին հակառակ, վարդապետանոցը չկարողացավ բարձրանալ Մովսէս Տաթևացու կամ Սիմեոն Երևանցու օրով իր ունեցած փառքին ու փայլին: Այսուհանդերձ Ծախաթունյան եպիսկոպոսի կարճատև տեսչության ժամանակ (1846—1849 թթ.) վարդապետարանը զգալի վերելք ապրեց, որից հետո սկսեց նորից իր արտմաշուք ծանր տեղադրել:

Աշտարակեցին և վերատեսուչ Հովհաննես Ծախաթունյանց եպիսկոպոսը ամեն ջանք թափում էին, որպեսզի կարողանային Էջմիածնի դպրոցը հասցնել իր ցանկալի բարձրության: Այդ որոշ չափով հաջողվում է նրանց: Այդ դպրոցի սաները ուսումը ավարտելուց հետո դառնալով կուսակրոն կամ ամուսնացյալ քահանա վերադառնում էին իրենց ժողովրդին և հայությունից կտրված, հայ լեզուն իսկ մոռացած իրենց ցեղակիցների շրջանում բոլորքում էին սեր դեպի հայ եկեղեցին, հայրենի լեզուն, հայրենիքը և այդ կերպով թուրք կազմում ձուլման դեմ:

Դաստիարակության մեջ Աշտարակեցին շեշտը դնում էր հայրենասիրության և մարդասիրության վրա: Ամեն ինչ պետք էր ծառայեր ազգապահպանման հարցին, իբրև գտարյուն հայ ապրելու և գործելու: Նա պատվիրում էր «որքան ինչից խօսել նոցա վասն աստուածապաշտութեանց, վասն աստուածասիրութեանց, վասն մարդասիրութեանց, վասն ազգասիրութեանց, վասն եղբայրասիրութեանց, վասն հարազատութեանց, վասն արդարութեանց և վասն կալում ի ներքով անի և երկիրի Աստուծոյ և ունելոյ զսէր ամենաբարեպաշտ առ եկեղեցի և առ ամենայն ազգն հայոց: Զգուշա-

ցուցանել զչեղքեզահայոց մանկունսն ուսանել զհայերէնն, և ոչ մոռանալ զչեղքեզերէնն ի հոգ կալնույ, զի օտարութիւն նոցա և երկոցունց ընկերացն նոցին զրիգօրոպօյցուն և դրիմեցուն ջանիցի նեղել զնոսա պակասութեամբ հարկաւորացն նոցուն, մանաւանդ մաքրութեանց հանդերձիցն և ոսից և գլխոց նոցին»⁶⁴:

Այսպես՝ 1856 թվին ասվում է, թե այնտեղ սովորում էին 32 աշակերտ: Գլուխ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի մատենադարանում պահված արխիվում այդ մասին որոշ տրվյալներ կան⁶⁵:

Ծախաթունյան Հովհաննես եպիսկոպոսից հետո Էջմիածնի ժառանգավորաց ուսումնարանի տեսուչ է նշանակվում բժիշկ Վասակյանը 1849 թ.:

1843—45 թթ. հրատարակված ա. Էջմիածնի դպրոցի կանոնադրությունը Ներսես Ե կաթողիկոսը անբավարար է գտնում և Վասակյանին 1849 թ. հանձնարարում է մշակելու նոր կանոնադրություն, որը և վերատեսուչ Վասակյանը կազմում է: Սակայն այդ կանոնադրությունը, որը կազմվում է Վասակյանի և ուղղումներ է մտցվում Աշտարակեցու կողմից, գործադրության մեջ չի մտնում⁶⁶:

1830—1850-ական թվականներին ա. Էջմիածնի վարդապետարանի նշանավոր ուսուցիչներից են հանդիսացել Մայր Աթոռի միաբաններից՝

1. Մակար արեղա (հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա, 1885—1891 թթ.), որը դասավանդել է հայերենի քերականություն, ճարտասանություն և հայ ժողովրդի պատմություն:

2. Եղիազար արեղա՝ հարմարագրություն և երաժշտություն: 3. Ստեփաննոս եպիսկոպոս: 4. Երեմիա վարդապետ: 5. Կարապետ վարդապետ Ծախաթարյան, որն ավարտել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և համբավավոր է իր հրատարակություններով: 6. Մկրտիչ վարդապետ: 7. Եսայի վարդապետ:

Աշխարհականներից Հովհաննես Սիմոնյանը դասավանդել է ուսերեն քերականություն, չափաբանություն, այսինքն՝ մաթեմատիկական գիտություններ և ուսերեն հարմարագրություն, ինչպես նաև Լազարյանը, կայսերական համալսարանն ավարտած առաջին կարգի բժիշկ Կ. Վասակյանը

⁶⁴ Մատենադարան, Երեցյանի արխիվ, թղթ. 152, վավ. 2:

⁶⁵ Մատենադարան, արխիվ Գլուխ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի, թղթ. 3, վավ. 18, 1856 թ.:

⁶⁶ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 180, վավ. 420:

(որը և դպրոցի բժիշկն է եղել և վերատեսուչը, ինչպես նաև ուսուցիչը), Միքայել Պատկանյանը, Մոսկվայի համալսարանն ավարտած Հ. Արզանյանը և այլքն:

Ներսես Աշտարակեցուն հաջորդում է Մատթեոս Ա Կ. Պոլսեցին (1858—1865), որի հայրապետության օրոք ևս շարունակում է գործել ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանը:

Մինչև կաթողիկոսանալը Մատթեոս Ա հռչակված էր թե՛ իբրև հմուտ քարոզիչ և աստվածաբան և թե՛ իբրև ժողովրդական մարդ: Մատթեոս Ա մեծ ուշադրություն դարձրեց ծխական դպրոցների բարեկարգման և ամուր հիմքերի վրա դրվելուն: Նա առաջինն է, որ կազմեց ծխական հոգաբարձությունները, ժողովրդին տալով իր դպրոցների հանձնաձևման և ղեկավարման պարտքը ու հոգսերը: Հաստատեց Կանոնադրություն Ներսիսյան դպրոցի համար (Թիֆլիսի), որը գործեց մինչև դպրոցի փակվելը: Կանոնավորեց Մայր Աթոռի ձեռագրատունը, կազմել տվեց ցուցակ և այն տպագրել տվեց: Այս բոլորը ցույց էին տալիս, որ նա ուսումնասիրեց անձնավորություն է և հույս էին ներշնչում վարդապետարանի բարձրացման մասին:

Այդ օրերին շատերը հաճախ կաթողիկոսին զգացնել էին տալիս, որ չսահմանափակվի վանական կարիքները միայն նկատի առնող մի վարդապետարանով, այլ այն դարձնի համագաղսյին նշանակությամբ մի ուսումնական հիմնարկ, որի շրջանավարտները կարողանան աշխատել և՛ իբրև հոգեվորական, և՛ իբրև աշխարհական կյանքի զանազան բնագավառներում: Միքայել Նալբանդյանը Հնդկաստանից վերադարձին Լոնդոնից կաթողիկոսին ուղղած իր 1862 թվի հունվարի 20 թվակիր նամակում հայտնելով, որ Կալկաթայի հայկական եկեղեցում Էջմիածնի պատկանող զգալի մի գումար է կուտակվել, խնդրում է կարգադրություն անել՝ Էջմիածնում մասսայական դպրոց հիմնելու մասին: «Գումարդ այդ, որ մնացել է անդր և որ մնացել է, եթե ոչ պահանջից էք, կար՛ես սատար լինել Ձեզ, թերևս ի չինություն դպրոցին, գոր հիմնե՛ք տակալին ամօք իբր երկու յառաջ»⁶⁷:

Նալբանդյանի վերոհիշյալ վկայությունից պարզվում է և այն, որ Մատթեոս Ա կաթողիկոսը շուրջ 1860-ական թվականներին նտադրվել է Էջմիածնի դպրոցը առավել ևս շնորհալից և այդ իսկ պատճառով նույն Նալբանդյանը 1860 թվականի աշնանը ս.

Էջմիածնում կառուցվելիք դպրոցի օգտին նվիրում է հարյուր ուրյի իր միջոցներից⁶⁸:

1862 թվականի սեպտեմբերի 8-ին ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարան է այցելում Հակոբ Կարիկյանը, որն իր տպավորություններն է գրում: Լսենք նրան.

«Սեպտեմբերի 8-ին գնացինք այցելության Էջմիածնի ուսումնարանին, մեր գնացած ժամանակը աշակերտները մաշ ուտելու էին գնացել: Թեպետ ուսումնարանը այն օրից երբ հանձնված է տեսչության եղիագար արքեպիսկոպոսին մի առանձին հոգաբարձության տակ է ի միասին բարեկարգության թե ըստ ուսումնականի և թե ըստ տնտեսական մասին, բայց ուսումնարանի սենյակները նաև աշակերտաց ննջարանները մութն են և անհարմար:

...Ուսումնարանի աշակերտքը Պ. Տեր-Հովսեփյանի ձեռամբ ինձ մոտ խրկել էին իրենց հայերեն շարադրությունը տեսանելու, ես զննեցի և տեսա նոցա աշխույժը, ջանքը և ընդունակությունը: Լավ գրում են հայերեն գրաբար լեզվով և շարադրության նյութերից երևում է, որ նոցա ուսումնական կրոնական և պատմաբանական է, քան բանաստեղծական: Ես յուրաքանչյուր շարադրության ներքո գրեցի իմ նկատմունքներս և խրախույսներն և վերադարձին»⁶⁹:

Մատթեոս Ա-ի հաջորդը՝ Գևորգ Դ Ռույն-պիսի վարդապետարան գտավ Էջմիածնում, ինչպիսին եղել էր Աշտարակեցու կամ Եփրեմ կաթողիկոսի օրերին: Այդ դրությունը ստիպեց նոր կաթողիկոսին արմատական քայլեր առնել վարդապետարանի մասին:

1874 թվին Գևորգ Դ-ին (1866—1885 թթ.) հաջողվեց բացել Գևորգյան ճեմարան, բայց իր կաթողիկոսության սկզբից իրեն ժառանգություն մնացած ժառանգավորաց վարժարանը շարունակեց ապրել մինչև 1882 թվականը:

1868 թվին «Արարատ» ամսագրում շահեկան տեղեկությունների ենք հանդիպում Մայր Աթոռի ժառանգավորաց դպրոցի տարեկերջի քննությունների ժամանակ ցուցաբերած առաջադիմության մասին⁷⁰:

«Արարատ» ամսագիրը մեզ տալիս է տեղեկություններ նաև 1870 թվականի դպրոցի ուսման ծրագրի ու հառաջադիմության մասին:

Ս. Էջմիածնի վարժարանը առաջին դրության մեջ էր, երբ հրատապ հարց է դրվում նոր ուսումնարան կառուցելու համար:

⁶⁸ Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, թիթ. 51, վավ. 196:

⁶⁹ «Կոունկ հայոց աշխարհին», 1862, № 5, էջ 374:

⁷⁰ «Արարատ», 1868, էջ 62:

⁶⁷ Մ. Նալբանդյան, Երկերի ժողովածու, Բ. Դ., Երևան, 1949, էջ 122—123:

Սմբատ Ծախագիզ իր «Լեոնի վիշտը» պոեմում քննադատում էր ժամանակի կըրթական հետամնաց սխառեմը և միակ էլքը՝ «փրկության դուռը» նա տեսնում էր լուսավորության, համընդհանուր ազգային կըրթության մեջ:

Լուսավորությունը համարելով կյանքի վերափոխման միջոց բանաստեղծն իր պոեմում առաջարկում է ակադեմիա հիմնել «Մայր Էջմիածնում»:

«Ակադեմիա Մայր-Էջմիածնում,
Նախագահ վանքի գավթին ու դրան,
Ուր ետ է գալի այս ներկա օրում
Ընչասեր արյուն, ախտեր անարժան»:

Հիրավի այդ երազանքը իրագործում է 1874 թվականին, երբ Գևորգ Դ-ը հիմնադրում է ա. Էջմիածնում Գևորգյան ճեմարանը:

Ճեմարանի հիմքը դրվում է 1869 թվականին, շենքի հիմնադրման նկարագրությունը մանրամասնորեն տալիս է Ղազարոս Աղայանը⁷¹:

Ս. Էջմիածնի միաբանությունը առաջադրանքով՝ ճեմարանի աստվածաբանական կրթությունը ապահովելու մտադրությամբ մանկավարժական խորհուրդը 1881—1882 ուսումնական տարվա մեջ որոշում է միացնել ա. Էջմիածնի բազմադարյան ժառանգավորաց վարժարանը նորաբաց ճեմարանին: Այդ բոլորի մասին կարդում ենք ճեմարանի վերատեսչի զեկուցագրում հետևյալը:

«Եւ զի աշակերտք ժառանգաւորաց դպրոցին հանապազօր լառաւորու և յերեկացի յանախէին ի ա. եկեղեցի ի ժամասացութիւն, զայս եւս ի նկատի առեալ Մանկ. խորհրդոյն, որոշեաց տալ կատարել աշակերտաց ճեմարանի զայն պարտաւորութիւն, առա-

քելով զնոսա օր ըստ օրէ ըստ առանձին կարգի, ի ա. եկեղեցի ի դպրութիւն և ի սպասարարութիւն: Ընդ որոշումնս լիպցս է Մանկ. խորհուրդս. Եթէ յաջողիցի ճեմարանս պաշտօնէայս արժանաւորս պատրաստել ա. եկեղեցւոյ ըղծից և նպատակի վեհափառ Հայրապետից, ըստ բարեհաճ կամաց Զերոց հաստատէք զայն և թոյլ ետուք ըստ այնմ առնել յառաջիկայ և յանհայն տարւոյ, եւ որ կատարեցաւ իսկ: Նա փափագելի էր վարչութեան ճեմարանիս՝ որպէս և ակն ունիմք յապագայի, զի եւ երկրորդ և երրորդ դասարանքն փոխադրեցին ի վարժոց անդր իբրև ի յրումն ամբողջութեան դպրոցական մասին, և ի ճեմարանի աստ մնացեմ միայն դպրոցական երեք դասարանք և ճեմարանական երեք յարանք, որով և տնտեսութիւն ի ծախսն և կանոնադրութիւն ի ներքին ընթացս ճեմարանիդ լինէր արկօք»⁷²:

Ժառանգավորացի կազմալուծմամբ և ճեմարանի առավել բարձրացման շնորհիվ, ա. Էջմիածնի Մայր Աթոռին կից բարձրագույն հոգևոր կրթարանը ոչ միայն հայ եկեղեցուն, այլև 19-րդ դարում հայ ազգային կյանքին տալիս է բազմաթիվ երախտավորներ, որոնց անունները մինչև այսօր էլ փայլում են մեր գրականության, պատմության, երաժշտության մեջ:

Ճեմարանն իր բացման օրից՝ 1874 թվականից, անընդմեջ գործեց և ունեցավ իր փայլուն շրջանը: Ճեմարանը փակվեց 1918 թվականին:

Ծնորհիվ Գևորգ Զ-ի ջանքերի 1945 թվականին ա. Էջմիածնում վերաբացվեց հոգևոր ճեմարանը, որն իր գոյությունը շարունակում է մինչև այսօր, տալով հայ եկեղեցուն ուսյալ և նվիրյալ հոգևորականներ:

⁷¹ «Արարատ», 1869, էջ 25:

⁷² Մատենադարան, արխիվ Գյուտ եպիսկոպոսի, թղթ. 1, վաղ. 14, էջ 11: